

بررسی تأثیر دفاع مقدس بر ارتقاء سرمایه اجتماعی^۱

حامد فاضلی کیری^۲؛ هادی نهادی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۳/۰۱

چکیده: بررسی ادبیات و اسناد دوران دفاع مقدس بیانگر یکی از نکات کلیدی در تحلیل جامعه‌شناسی جنگ است. در فراز و فرودهای جنگ ایران و عراق یکی از ابعاد تأثیرگذار پیشبرد جنگ به نفع جمهوری اسلامی ایران فضای معنوی و آمیختگی آن با ارزش‌های دینی و احساسات میهن‌دوستی بوده، که برهه‌هایی حساس و خاص را رقم زده است. ارمغان گفتمان دینی رزمندگان، افزون بر پیروزی در جنگ، با تقویت یک بعد از حلقه مفقوده استحکام نظام اجتماعی ایران، در جامعه امروزین یعنی سرمایه‌اجتماعی همراه است. سرمایه‌اجتماعی، شبکه‌ای از روابط و پیوندهای مبتنی بر اعتماد اجتماعی بین فردی و بین‌گروهی و تعاملات افراد با نهادها، سازمانها و گروه‌های اجتماعی است که قرین همبستگی و انسجام اجتماعی بوده، افراد و گروه‌ها را از حمایت و انرژی لازم برای تسهیل کنش‌ها در جهت تحقق اهداف فردی و جمعی، برخوردار می‌سازد. روش تحقیق حاضر کمی از نوع پیمایشی بوده، ابزار مورد استفاده، پرسشنامه محقق ساخته است. جامعه آماری تحقیق همه افراد بالای ۳۰ سال ساکن در مناطق بیست و دوگانه تهران را دربرمی‌گیرد. در ادامه، با ترکیب روش‌های نمونه‌گیری طبقه‌ای، خوشه‌ای، سیستماتیک و تصادفی ساده، پنج محله انتخاب شد و داده‌های جمع‌آوری شده با بهره‌گیری از نرم افزار آماری SPSS مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج تحقیق حاکی از تأیید فرضیه‌های مطرح شده است، بدین ترتیب که ارزش‌های دفاع مقدس شامل روحیات ایثار و شهادت‌طلبی، دفاع از سرزمین و خاک وطن، خودکفایی و اتکا به خود و آزاده‌خواهی و عزت نفس رزمندگان در دوران دفاع مقدس باعث ایجاد سرمایه‌اجتماعی جامعه امروز ایران شده است و ارزش‌های یادشده در چارچوب بزرگداشت آثار آن همچون برگزاری یادواره‌ها، ایجاد یادمان‌های باغ موزه‌های آثار دفاع‌مقدس و کاروان‌های راهیان نور باعث تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود.

واژگان اصلی: دفاع‌مقدس، ترویج ارزش‌های دفاع‌مقدس، سرمایه‌اجتماعی (مشارکت، اعتماد و انسجام اجتماعی).

۱ این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی بررسی تأثیر دفاع مقدس بر سرمایه اجتماعی می باشد که در پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس صورت گرفته است.

۲ استادیار دانشکده علوم اقتصادی و اداری دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

۳ دانش آموخته کارشناسی ارشد مدیریت منابع انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

hadi.nahadi@gmail.com

(نویسنده مسئول)

مقدمه

امروزه رویکردهای تحلیل جامعه‌شناسی جنگ و پیامدهای آن بر یکسان‌پنداری سخت‌افزاری و یک رشته منافع عینی و بیرونی، منحصر نیست، بلکه تأثیر ساختارهای غیر مادی و فرهنگی - گفتمانی را نیز در نظر می‌گیرد. به بیان دیگر، پیروزی کشورها تنها بر اساس منطق ابزاری و میزان برخورداری از ابزارهای نظامی توجیه‌پذیر نیست. مطالعه شواهد تاریخی نیز حاکی از همگامی متغیرهای فرامادی و گفتمانی با منطق ابزاری بوده، چه بسا گفتمان‌های دینی و میهن دوستی افراد جامعه در زمان جنگ، برتری خود را بر تجهیزات نظامی مسلم داشته‌اند (اشرف نظری، ۱۳۸۷).

دفاع رزمندگان ایران در جنگ ایران و عراق از جمله شواهد تاریخی است که با همراهی دو بعد مادی و فرامادی نقشی تعیین کننده در پیروزی آنان داشته است. در این حال، شناخت کنش فرامادی رزمندگان با یکی از مفاهیم کلیدی پایداری نظام‌های اجتماعی به نام سرمایه اجتماعی^۱ ملازم است.

سرمایه اجتماعی مفهومی وابسته به علم جامعه‌شناسی^۲ است که در تجارت، اقتصاد، رفتار سازمانی، علم سیاست و بر روی هم در علوم اجتماعی به کار می‌رود و در مفهوم کلی، ارتباط درونی^۳ و میانی^۴ شبکه‌های اجتماعی را بیان می‌کند. سرمایه اجتماعی مفاهیمی مانند اعتماد، همکاری و همیاری میان اعضای گروه یا جامعه را فراگرفته، نظام هدفمندی را شکل داده، آن‌ها را به سوی دست‌یابی به اهداف ارزشمند هدایت می‌کند، به طوری که اندیشمندان بر این باورند که در غیاب سرمایه اجتماعی سایر سرمایه‌ها (فیزیکی، انسانی و مالی اثربخشی خود را از دست داده، بدون وجود آن پیمودن مسیر توسعه، انسجام ملی، تکامل فرهنگی و اقتصادی با مشکلاتی فراوان روبه‌رو خواهد شد.

---

1 Social Capital
2 Sociological
3 Within
4 Between

تجاوز ارتش عراق به سرزمین جمهوری اسلامی ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، یکی از طولانی‌ترین جنگ‌ها را پس از جنگ دوم جهانی رقم زد. با وجود این، یکی از حوزه‌ها و موضوعاتی که تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران (جامعه‌شناسان، برنامه‌ریزان شهری و...) قرار گرفته است، تأثیر هشت سال دفاع مقدس بر ارتقاء سرمایه اجتماعی است. بررسی دوران دفاع مقدس با در نظر گرفتن ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی، حائز نکاتی ظریف است. حوادث این دوران، از مهم‌ترین اتفاقاتی به شمار می‌رود که برای انقلاب اسلامی رخ داده است و متأسفانه خیلی کمتر از آنچه اهمیت دارد مورد توجه اندیشمندان و پژوهشگران قرار گرفته است. این در حالی است که فرهنگ جبهه و دفاع مقدس تأثیراتی عمیق بر جامعه گذاشته است و فهم جامعه و نسخه پیچیدن برای آن، بدون فهم این دوران و مسائل آن امکان‌پذیر نیست. پژوهش حاضر، به تبیین رابطه بین ترویج ارزش‌های دفاع مقدس و سرمایه اجتماعی جامعه ایران اهتمام ورزیده است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

تغییر و دگرگونی در میزان سرمایه اجتماعی، علامتی است که بیماری یا سلامت جامعه را نشان می‌دهد. جامعه‌ای که میزان سرمایه اجتماعی آن به هر دلیلی کاهش یابد، گسیختگی‌ها و شکاف‌هایی ژرف در میان گروه‌های اجتماعی آن پدیدار می‌شود که ضربه‌های اجتماعی به بار می‌آورد و آن را با بحران‌های گوناگون روبه‌رو می‌سازد. در این باره پژوهش‌گران، از روند رو به فرسایش سرمایه اجتماعی جوانان طی چند دهه اخیر، هم درون و هم بیرون از خانواده اشاره دارند که رشد فردگرایی و تقدم مصالح فردی بر مصالح جمعی را نشان می‌دهد (شارع پور، ۱۳۸۰: ۱۹). همچنین در سند چشم‌انداز در بند دوم ویژگی‌های جامعه ایرانی در افق بیست ساله ایران کشوری معرفی شده است که متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی است. بنابراین از دو جهت، طرح و انجام پژوهش حاضر اهمیت می‌یابد:

ضرورت نظری

- بسط مباحث نظری در حوزه دفاع مقدس به منزله یکی از ابزارهای ارتقاء سرمایه اجتماعی؛
- فهم عمیق تر و کامل تر از گفتمان دفاع مقدس.

ضرورت عملی

- کمک به سیاست‌گذاران و متولیان امور فرهنگی با هدف فهم عمیق تر جامعه و ارائه راهکارهای مناسب برای تقویت سرمایه اجتماعی؛
- کمک به ترویج گفتمان دفاع مقدس برای کسانی که دوران دفاع مقدس را درک نکرده‌اند.

اهداف تحقیق

- بررسی رابطه بین ترویج ارزش‌های دفاع مقدس و مشارکت اجتماعی.
- بررسی رابطه بین ترویج ارزش‌های دفاع مقدس و اعتماد اجتماعی.
- بررسی رابطه بین ترویج ارزش‌های دفاع مقدس و انسجام اجتماعی.

سؤالات تحقیق

سؤال اصلی

آیا ترویج ارزش‌های دفاع مقدس بر سرمایه اجتماعی جامعه ایران تأثیرگذار است؟

سؤالات فرعی

- آیا ترویج ارزش‌های دفاع مقدس بر مشارکت اجتماعی تأثیرگذار است؟
- آیا ترویج ارزش‌های دفاع مقدس بر اعتماد اجتماعی تأثیرگذار است؟
- آیا ترویج ارزش‌های دفاع مقدس بر انسجام اجتماعی تأثیرگذار است؟

پیشینه تجربی پژوهش

بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون تحقیقی با موضوع پژوهش حاضر در دستور کار پژوهشگران قرار نگرفته است، البته پژوهش‌هایی در خصوص سرمایه‌اجتماعی به مثابه متغیری تأثیرگذار یا تابع با رویکردهای جامعه‌شناختی، مدیریتی، اقتصادی، جغرافیایی و... انجام شده است، با وجود این، پژوهشی که موضوع دفاع مقدس را در پیوند با سرمایه‌اجتماعی بررسی کند، مشاهده نشد.

ادبیات نظری تحقیق

ادبیات نظری تحقیق بنا به مقتضای موضوع در دو بخش بررسی شده است:

الف) بررسی مبانی نظری دفاع مقدس؛

ب) بازخوانی مهم‌ترین نظریه‌های حوزه سرمایه‌اجتماعی.

برای کاوش مبانی نظری دفاع مقدس به ناچار باید به بازبینی تاریخچه شکل‌گیری گفتمان انقلاب اسلامی پرداخت، چرا که گفتمان دفاع مقدس پیوندی ناگسستنی با مبانی نظری شکل‌گیری انقلاب اسلامی دارد. «فرهنگ دفاع مقدس، به طور عمده در گذشته فرهنگی و مذهبی ما ریشه دارد، اما تجسم عینی آن در دوران انقلاب و به ویژه دوران دفاع مقدس بود» (رشید و پاشایی هولاسو، ۱۳۹۱: ۲۱۸).

مبانی نظری دفاع مقدس

در سطح سیاسی با ظهور امام خمینی^(ره) در مقام یک مبارز سرشناس شیعه، اسلام شیعی واجد یک رهبر کارآمد و تعیین‌کننده شد. امام خمینی^(ره) برای اسلام سیاسی به منزله چهره‌ای محوری بود که با بهره‌گیری از نفوذ او می‌شد به شبکه سیاسی روحانیون که پیرامون او و باورهایش در باب حکومت اسلامی جمع شده بودند تشکل بخشید. نکته مهم اینکه روحانیون با نشان دادن خود، به مثابه متشکل‌ترین گروه در فرایندهای پیش از

انقلاب، بسیاری و از جمله برخی از پژوهشگران جنبش ضد رژیم را شگفت زده کردند (میرسپاسی، ۱۳۸۴: ۱۵۱). در اواخر دهه چهل، امام خمینی^(ره) اندیشه اسلام پویا و انقلابی را مطرح کردند. ایشان اجرای احکام و دستورات اسلام را مشروط به تشکیل حکومت اسلامی می‌دانستند (باقی، ۱۳۸۱: ۲۵۰).

اندیشه حضرت امام خمینی^(ره) که بر نفی حکومت شاه و با نگرشی مسئولانه بر برقراری حکومت اسلامی تأکید داشت به خود تئوری و نظریه‌ای دینی برای انقلاب برپایه آگاه کردن مردم به شمار می‌آمد که برای نخبگان، علما و دانشجویان تکالیفی خاص بر پایه شرع معین می‌کرد (امیری، ۱۳۸۳: ۳۳۰ - ۳۳۱). این شیوه نگرش تکلیفی نسبت به دخالت در امور سیاسی و تبلیغ و فعالیت برای حکومت اسلامی، وظیفه‌ای بود که بیش از همه بر دوش علما و روحانیون و روشنفکران مذهبی قرار داشت. بیان اصول و مبانی حکومت اسلامی و ضرورت تشکیل آن و دعوت برای آگاهی بخشی بیشتر و تلاش برای سرنگونی نظام شاهنشاهی دستورالعمل‌هایی بودند که از سوی حضرت امام خمینی^(ره) خط سیر انقلابی را برای همگان روشن می‌کرد (ایران نژاد، ۱۳۹۱: ۸۲).

ارزش‌های دفاع مقدس، برگرفته از مبانی نظری شکل‌گیری انقلاب اسلامی، از پنج ویژگی برخوردارند:

۱. جنبه عینی دارند؛
۲. اغلب در گذشته مذهبی و ملی ما ریشه دارند؛
۳. طی دوره‌ای معین (جنگ) تجسم یافته اند؛
۴. به طور خاص و آرمانی در قشرهایی متبلور شده‌اند که بیشترین ارتباط اختیاری را با جنگ برقرار کرده اند؛
۵. این ارزش‌ها در افراد، حامل بار معرفتی خاصی است (مجموعه مقالات دفاع مقدس، ۱۳۷۱: ۱۱۶-۱۱۳).

مبانی نظری سرمایه اجتماعی؛ تعاریف، مؤلفه‌ها و پیامدها

از بررسی تئوری‌های مختلف برمی آید که نظریه‌ها و دیدگاه‌هایی متفاوت از مفهوم سرمایه اجتماعی عرضه شده است. هر یک از صاحب نظران با توجه به نوع مسئله و بافت اجتماعی - فرهنگی در رشد مفهوم سرمایه اجتماعی اهتمام جدی به خرج داده‌اند. مشابهت و اختلافاتی در دیدگاه این نظریه پردازان یافت می‌شود.

«بورديو» کارکردها و مزایای سرمایه اجتماعی را در بهبود موقعیت فرد در جامعه می‌بیند، حال آنکه «کلمن» و «پاتنام» کارکردهای سرمایه اجتماعی را در سطح کلان و برای جامعه در نظر دارند. برخلاف بورديو که سرمایه اقتصادی را هدف غایی در نظر می‌گرفت، کلمن سرمایه انسانی را هدف غایی مطرح کرده، سرمایه اجتماعی را ابزاری برای دستیابی به سرمایه انسانی به کار می‌برد. به عبارت دیگر، کلمن با بهره‌گیری از مفهوم سرمایه اجتماعی سعی در شناخت نقش هنجارها و ارزش‌ها در داخل خانواده یا شبکه‌های اجتماعی دارد تا از این طریق بتواند موجب تقویت سرمایه انسانی شود.

پاتنام برخلاف آن دو، سرمایه اجتماعی را در مقیاس کلان و در رژیم سیاسی حاکم بر جامعه مورد مطالعه قرار داد. او سرمایه اجتماعی را وسیله‌ای برای رسیدن به توسعه سیاسی و اجتماعی در سیستم‌های مختلف سیاسی می‌داند و بیان می‌دارد که اعتماد میان مردم و دولت مردان و نخبگان سیاسی، موجب توسعه سیاسی می‌شود. بنابراین اعتماد از نظر او منبعی با ارزش از سرمایه به شمار می‌رود که اگر در حکومتی به میزان زیاد وجود داشته باشد به همان میزان رشد سیاسی و توسعه اجتماعی بیشتر خواهد شد.

«فوکویاما» سرمایه اجتماعی را عامل رشد سطح همکاری اعضای جامعه معرفی می‌کند که هزینه مبادله ارتباطات را کاهش می‌دهد و اعتماد را بر مبنای هرگونه مبادله اقتصادی و اجتماعی معرفی می‌کند. فوکویاما، سرمایه اجتماعی و به ویژه اعتماد اجتماعی را برای بهبود اوضاع اقتصادی جامعه مهم تلقی کرده، تأثیر آن را بر دمکراسی نیز مثبت ارزیابی می‌کند.

نگرش بوردیو به سرمایه اجتماعی، ابزاری است، زیرا وی به منافی توجه دارد که فرد به سبب مشارکت در تعاملات اجتماعی به دست می‌آورد و افراد به منظور به حداکثر رساندن منافع و سود، آگاهانه به ارتباطات اجتماعی می‌پردازند.

آنچه کلمن، پاتنام و فوکویاما درباره آن توافق نظر دارند، این است که سرمایه اجتماعی صرفاً روابط عادی بین انسان‌ها برای مبادله مؤثرتر اطلاعات بین خود نیست. سرمایه اجتماعی به عقیده این سه صاحب نظر، ایجاد شبکه‌هایی با بهره‌گیری از هنجارها و اعتماد است که می‌تواند در خدمت هدف‌هایی همچون رفاه اقتصادی، کارآمدی حکومت و آسایش فکری و احساسی کودکان درآید.

از دیدگاه پارسونز ریشه تعاملات و مبادلات بین افراد جامعه را باید در ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی جست‌وجو کرد و چنین ارزش‌ها و هنجارهایی است که افراد را به ایفای نقش‌ها و عمل خود ترغیب می‌کند. این رویکرد، به سرمایه اجتماعی به صورت ارزشی نگاه می‌کند، یعنی رویکردی که مسائل ساختی فرهنگی و تاریخی را در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی مؤثر می‌داند.

از نظر دورکیم نیز عناصر برقراری رابطه در سطح کلان به لوازمی نیازمند است و با رسیدن به موقعیت جدید، اخلاق، احساس و نظم اجتماعی پایدار می‌شود و رابطه تعاملی در سطح فردی به نحوی خود را به بالاترین سطح مشترک می‌رساند: افراد، گروه‌ها و "ما"ها احتیاج به منشاء، مرجع، ابزار و معیارهای مشترک شناختی دارند، مانند فلسفه‌های به نسبت مشترک و زبان مشترک و معیاری شناختی، اعم از علمی، آرمانی و دینی. در سطح کلان افراد، گروه‌ها و "ما"ها نیاز به مرجع مشترک قانونی، یعنی هنجارها و رویه‌های قانونی مشترک (نظام حقوقی اعم از سنتی یا عقلانی) دارند.

نظم کلان نیازمند منشاء و مرجع مشترک اجتماعی یعنی نظام هنجارهای اجتماعی برای افراد و گروه‌هاست؛ نظم اجتماعی در سطح کلان باید منشاء و مرجع مشترک ارزشی و نظام اخلاقی به نسبت همگونی را برای افراد، گروه‌ها و ماهها فراهم کند. برای ایجاد احساس مشترک در سطوح کلان به چهار نوع تفاهم نیاز است که با شکل‌گیری آن‌ها می‌توان انتظار داشت که جامعه به وحدت و انسجام و سرانجام نظم اجتماعی برسد. این

تفاهم‌ها عبارت است از: تفاهم شناختی (بینشی)، تفاهم قانونی (حقوقی)، تفاهم اجتماعی (هنجاری)، تفاهم ارزشی (اخلاقی) (چلبی، ۱۳۷۵: ۲۳).

از نظر فوکویاما اعتماد، انتظاری ناشی از وجود جامعه‌ای صادق با روحیه تعاون و بر پایه تقسیم ارزش‌ها در بین اعضای آن است. اعتماد نقشی بسیار مهم در فهم و ادراک رفتار مناسب ایفا می‌کند. اعتماد سازماندهی خود به خودی را در سازمان‌های خودیاری برقرار می‌کند. هر چه گروه شعاع اعتماد بالاتری داشته باشد، سرمایه اجتماعی بیشتری نیز خواهد داشت. چنانچه گروه اجتماعی برون‌گرایی مثبتی نسبت به اعضای گروه‌های دیگر داشته باشد، سرمایه اجتماعی بیشتری نیز خواهد داشت. همچنین چنانچه گروه اجتماعی برون‌گرایی مثبتی نسبت به اعضای گروه‌های دیگر نیز داشته باشد، شعاع اعتماد این گروه از حد داخلی آن نیز فراتر می‌رود. فوکویاما شعاع اعتماد در فرهنگ‌های مختلف را به گونه‌هایی متفاوت نشان می‌دهد.

در دیدگاه بوردیو کنشگران اجتماعی تحت تأثیر دو عامل «میدان‌های اجتماعی» و «عادت‌واره» انواع سرمایه‌ها را به دست می‌آورند و بر اساس آن‌ها جایگاه خود را در فضای اجتماعی و در میدان‌های اجتماعی تأمین می‌کنند. با توجه به تنوع این میدان‌ها و انواع روابط متقارن و نامتقارن بین آن‌ها، سرمایه اجتماعی هم می‌تواند به انواع متفاوت همچون درون‌گروهی یا بین‌گروهی تقسیم شود و بین انواع سرمایه‌ها و کنشگران بهره‌مند از آن‌ها انواع روابط متقارن و نامتقارن برقرار گردد (چلبی، ۱۳۷۵: ۲۳).

به باور بوردیو سرمایه اجتماعی چیزی است که در طول زمان برای کسب آن باید تلاش کرد. سرمایه اجتماعی دستاورد نوعی سرمایه‌گذاری فردی یا جمعی، آگاهانه یا ناآگاهانه است که به دنبال تثبیت یا بازتولید روابط اجتماعی است و به طور مستقیم در کوتاه مدت یا بلند مدت می‌توان از آن بهره‌برداری کرد. عضویت در گروه‌ها، ارتباط با شبکه‌های اجتماعی و مناسبات اجتماعی داخل این گروه‌ها باعث بهبود جایگاه اجتماعی کنش‌گران در زمینه‌های متفاوت می‌شود.

پاتنام «اعتماد» را یکی از مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی می‌داند، چرا که اعتماد، همکاری را آسان می‌کند و هر چه سطح اعتماد در جامعه‌ای بالاتر باشد احتمال همکاری

هم بیشتر خواهد بود و خود همکاری نیز اعتماد ایجاد می‌کند. بنابراین، اعتماد در جوامع پیشرفته پیچیده از دو منبع مرتبط یعنی هنجارهای عمل متقابل و شبکه‌های مشارکت مدنی ناشی می‌شود. هنجارها نیز از طریق سرمشق شدن و اجتماعی شدن همچنین از طریق مجازات‌ها در افراد جامعه تلقین و تثبیت می‌شوند.

از نظر پاتنام، هر جامعه‌ای از طریق شبکه‌های رسمی و غیررسمی ارتباطات و مبادلات بین افراد شناخته می‌شود. بعضی از این شبکه‌ها «افقی» هستند و شهروندان برخوردار از وضعیت و قدرت برابر را دور هم جمع می‌کنند، اما بعضی دیگر «عمودی» هستند که شهروندان نابرابر را به وسیله روابط نابرابر مبتنی بر سلسله مراتب و وابستگی، به هم پیوند می‌دهند. او تأکید می‌کند شبکه‌های مشارکت مدنی از جمله انجمن‌های همسایگی، کانون‌های سرودخوانی، تعاونی‌ها، باشگاه‌های ورزشی و... کنش افقی شدیدی را به نمایش می‌گذارند؛ به طوری که، هر چه این شبکه‌ها در جامعه‌ای متراکم‌تر باشند احتمال بیشتری وجود دارد که شهروندانش بتوانند در جهت منافع متقابل همکاری کنند.

از نظر کلمن نیز هنجارها در جامعه هم نقش تقویت کننده و هم نقش محدود کننده برای سرمایه‌اجتماعی ایفا می‌کنند. در هنجار دستوری که شکل به ویژه مهم سرمایه‌اجتماعی را در جمع تشکیل می‌دهد. فرد باید منافع شخصی را رها و به سود جمع عمل کند. این نوع هنجار که به پشتوانه حمایت اجتماعی شأن و موقعیت، افتخار و دیگر پاداش‌ها تقویت می‌شود، سرمایه‌ای اجتماعی است که ملت‌های جوان را می‌سازد سپس با افزایش عمر آن‌ها ناپدید می‌شود؛ اعضای خانواده را به ایثار و چشم پوشی از نفع شخصی به خاطر نفع خانواده وامی‌دارد و بدین ترتیب باعث تقویت خانواده‌ها می‌شود؛ رشد و بالندگی جنبش‌های نوپای اجتماعی را به مدد گروهی کوچک از اعضای فداکار، درون نگر و متقابلاً پاداش دهنده تسهیل می‌کند و بر روی هم افراد را به کار کردن برای خیر عمومی سوق می‌دهد. این گونه هنجارها چه با ضمانت‌های اجرایی درونی و چه با ضمانت‌های اجرایی بیرونی حمایت شوند در حل مشکل منفعت عمومی که در جمعیت‌های به هم پیوسته وجود دارد، مهم است.

از نظر چلپی، تعامل اجتماعی برای برقراری روابط گرم در جامعه بیشتر در دو سطح خرد و کلان قابل بررسی است. در سطح خرد، که فرد و تعامل بین افراد مطرح است، تعامل اجتماعی دو وجه دارد:

۱- ابزاری؛

۲- اظهاری.

در وجه ابزاری، تعامل کنشگران مبادله‌ای سرد است، همچون رابطه مشتری با فروشنده؛ اما در وجه اظهاری، تعامل به طور کامل صمیمانه و گرم است و همین نوع تعامل پایدار می‌ماند. در تعامل اظهاری رابطه خود هدفی اجتماعی است. بنابراین از طریق تعامل اظهاری، "ما" یا اجتماع یا گروه اجتماعی شکل می‌گیرد. همچنین در سطح خرد جامعه می‌توان به انسجام اجتماعی بهتری دست یافت؛ زیرا هر چه درجه انضمامی محدودتر باشد، شدت رابطه و تعامل بیشتر خواهد شد. بنابراین، عناصر انسجام اجتماعی عبارت است از: «همفکری، درد مشترک و ارزشیابی مشترک». نبود حداقلی از همدلی و احساس تعلق مشترک، یعنی نبود و اضمحلال "ما"، به "من"ها نیز تسری می‌یابد.

همان‌طور که دورکیم یادآوری می‌کند، در تحلیل نهایی پایه هر نظم اجتماعی عاطفه است. به همین دلیل نظم اجتماعی عقلانی کامل، آنچنان که ماکس وبر "تصور می‌کند، ممکن نیست. همچنین در سطح خرد می‌توان به انواع تعهدهای افراد در تعامل اجتماعی پرداخت. این احساس و عاطفه در سطح خرد جامعه، راه عملی برای دستیابی به انسجام است و هر چقدر انسجام واقعی از سطح فردی و رابطه‌ای بیشتر به سطح عمومی‌تر و کلان‌تر جامعه گسترش یابد، وضع برای تعهدها در سطح کلان جامعه مساعدتر می‌شود. بنابراین لازم است به تعامل در سطح کلان جامعه نیز پرداخته شود، زیرا صرف وجود انسجام، عاطفه و احساس در سطح خرد نمی‌تواند هدف‌های بزرگ اجتماعی را محقق سازد. اگر احساس از گروه‌های اولیه و خرد جامعه به گروه‌های ثانویه و بزرگ جامعه تسری یابد، شرایط لازم برای همفکری و درک مشترک ایجاد خواهد شد. در این موقعیت رابطه ما در گروه‌ها، سازمان‌ها و کل نظام گسترش یافته و رابطه گرم و صمیمی از حد گروه‌های اولیه فراتر رفته است و دیگر رابطه گرم تنها در میان قبایل و عشایر و

خویشاوندان برقرار نیست، بلکه دیگران حاضر در جامعه هم جزء خویشاوندان به شمار می‌آیند و رابطه تعاملی بر اساس تعهدهای افراد جامعه پویا می‌شود.

بیشتر کسانی که در چند سال اخیر درباره سرمایه‌اجتماعی در محیط ایران به ویژه در شرایط پس از پیروزی انقلاب اسلامی سخن گفته‌اند دچار اشتباهی بزرگ شده‌اند. این اشتباه که سابقه‌ای دیرین در کشور ما دارد، ارزیابی جامعه اسلامی و جامعه ایرانی با معیارهای متناسب با یک جامعه غربی است. غفلت از تفاوت جوامع بشری و یکسان نگری در آن‌ها و تلاش برای تعمیم مفاهیم و معیارهای ساخته و پرداخته شده در غرب بر همه آن‌ها همواره مشکلاتی را در پی داشته است. به بیان دیگر، سرمایه‌اجتماعی حتی اگر مفهومی واحد باشد، به یقین مصداقی واحد در همه جوامع ندارد. هویت ملی، پیشینه تاریخی، باورها، دین، دردها و شادی‌های مشترک و سود و زیان‌های عمومی جامعه در چند و چون تولید سرمایه‌اجتماعی آن نقش دارد و از این رو نمی‌توان میزان سرمایه‌اجتماعی در جوامع مختلف را با شاخص‌های یکسان سنجید.

مؤلفه‌های دینی سرمایه‌اجتماعی

براساس عقیده صاحب نظران شاخص‌ترین مؤلفه‌های دینی سرمایه‌اجتماعی به شرح زیر است:

- امر به معروف و نهی از منکر؛

- حج

- عبادات جمعی به ویژه نماز جماعت؛

- مؤسسات؛

- صداقت؛

- مودت؛

- حُسن ظن به برادر دینی؛

- اصل برائت در روابط اجتماعی؛

- رعایت حق الناس؛

- احترام به والدین؛

- حرمت غیبت.

با مطالعه تک تک مؤلفه‌های ذکر شده، چنین به نظر می‌رسد اصلی‌ترین، پایدارترین و کارسازترین عامل تولید سرمایه اجتماعی "دین" است که به دلیل جوهره جهان گستر خود می‌تواند فراتر از مرزهای یک کشور و ملت، سرمایه اجتماعی مشترک همه بشریت به شمار آید. از سوی دیگر، وجه اصلی و جوهره سرمایه اجتماعی را "اخلاق" تشکیل می‌دهد و دین توانمندترین عامل موگد اخلاق است.

تعاریف متغیر سرمایه اجتماعی

- مشارکت برای افزایش رفاه اجتماعی؛

- توانایی به دست آوردن منابع و دارایی‌ها از طریق شبکه‌های اجتماعی؛

- مجموعه شرایط و قواعد اخلاقی، اجتماعی و رفتاری، که به طور ضمنی رفتار افراد را شکل می‌دهد؛

- شبکه‌ای از روابط فردی و گروهی؛

- درک، هنجارها و ارزش‌های مشترک برخاسته از شبکه اجتماعی.

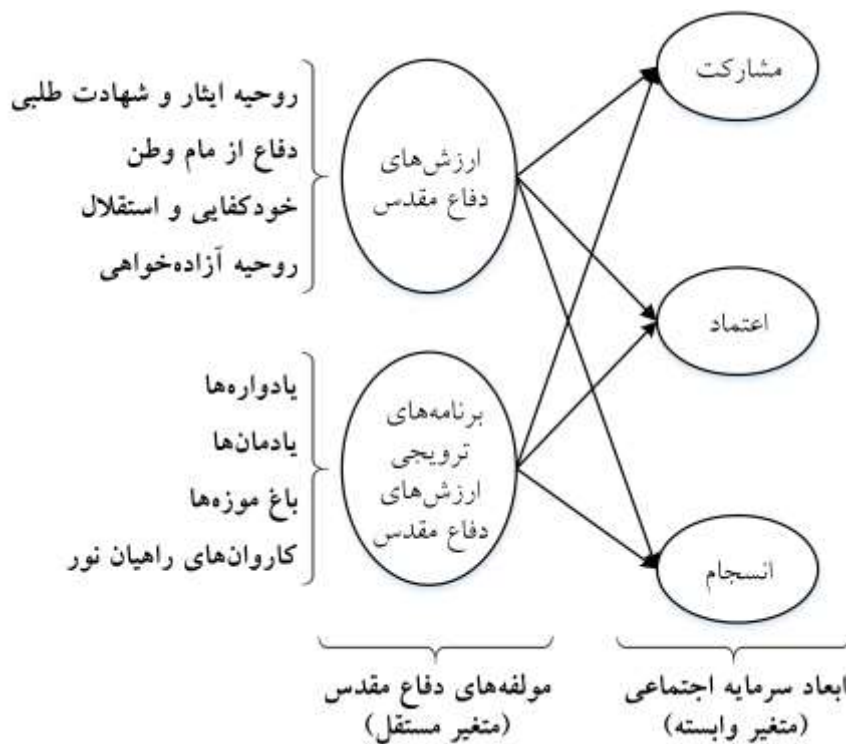
چارچوب نظری

تفاوت‌هایی در تعاریف سرمایه اجتماعی وجود دارد و هر یک از نظریه پردازان از زاویه اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی خاصی به این مفهوم پرداخته‌اند. نکته مهم این است که این تعاریف و تفاوت دیدگاه‌ها نقیض یکدیگر نیستند و به نوعی مکمل و متمم

هم به شمار می‌روند؛ با وجود این، در یک جمع‌بندی سعی شده است با ترکیبی از مفاهیم به کار رفته، چارچوب نظری مناسبی به دست آید.

بر این اساس، سه مؤلفه اصلی سرمایه‌اجتماعی (اعتماد، مشارکت اجتماعی و انسجام) به منزله مؤلفه‌های متغیر وابسته در نظر گرفته شده است. در بعد ارزش‌های اجتماعی نیز مؤلفه‌هایی از قبیل روحیه ایثار و شهادت طلبی، دفاع از مام وطن، خودکفایی و استقلال و مردم محوری و دفاع از محرومان (بنابر نظرخواهی از صاحب نظران حوزه دفاع مقدس، مؤلفه‌های یادشده از جمله مهم‌ترین مؤلفه‌های ارزش‌های دفاع مقدس است) و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس شامل شاخص‌های یادمان‌ها، یادواره‌ها، موزه‌ها و کاروان‌های راهیان نور، به مثابه مؤلفه‌های متغیر مستقل در نظر گرفته شده است.

الگوی عملیاتی تحقیق

فرضیه‌های تحقیق

فرضیه اصلی

بین دفاع مقدس (ارزش‌ها و برنامه‌های ترویجی) و سرمایه اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

فرضیه‌های فرعی

۱- بین روحیه ایثار و شهادت طلبی رزمندگان در دوران دفاع مقدس و مشارکت اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

۲- بین روحیه ایثار و شهادت طلبی رزمندگان در دوران دفاع مقدس و اعتماد به نظام ارتباط معناداری وجود دارد.

۳- بین روحیه ایثار و شهادت طلبی رزمندگان در دوران دفاع مقدس و انسجام اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

۴- بین روحیه دفاع از مام وطن رزمندگان در دوران دفاع مقدس و مشارکت اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

۵- بین روحیه دفاع از مام وطن رزمندگان در دوران دفاع مقدس و اعتماد به نظام ارتباط معناداری وجود دارد.

۶- بین روحیه دفاع از مام وطن رزمندگان در دوران دفاع مقدس و انسجام اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

۷- بین روحیه خودکفایی و استقلال رزمندگان در دوران دفاع مقدس و مشارکت اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

۸- بین روحیه خودکفایی و استقلال رزمندگان در دوران دفاع مقدس و اعتماد به نظام ارتباط معناداری وجود دارد.

۹- بین روحیه خودکفایی و استقلال رزمندگان در دوران دفاع مقدس و انسجام اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

- ۱۰- بین روحیه آزاده خواهی رزمندگان در دوران دفاع مقدس و مشارکت اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.
- ۱۱- بین روحیه آزاده خواهی رزمندگان در دوران دفاع مقدس و اعتماد به نظام ارتباط معناداری وجود دارد.
- ۱۲- بین روحیه آزاده خواهی رزمندگان در دوران دفاع مقدس و انسجام اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.
- ۱۳- بین ترویج آثار دفاع مقدس (یادمان‌ها، یادواره‌ها، موزه‌ها و کاروان‌های راهیان نور) و مشارکت اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.
- ۱۴- بین ترویج آثار دفاع مقدس (یادمان‌ها، یادواره‌ها، موزه‌ها و کاروان‌های راهیان نور و اعتماد به نظام ارتباط معناداری وجود دارد.
- ۱۵- بین ترویج آثار دفاع مقدس (یادمان‌ها، یادواره‌ها، موزه‌ها و کاروان‌های راهیان نور) و انسجام اجتماعی ارتباط معناداری وجود دارد.

روش شناسی تحقیق

این تحقیق بر روش کمی از نوع پیمایشی مبتنی است. ابزار به کار گرفته شده نیز، پرسشنامه محقق ساخته است. جامعه آماری این پژوهش هم، تمامی افراد بالای ۳۰ سال ساکن در تهران است. بر اساس سرشماری^۱ سال ۱۳۸۵، جمعیت شهر تهران، ۷۸۰۳۸۸۳ نفر بوده (سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۸۵: ۲۱)؛ از این‌رو، جمعیت بالای ۳۰ سال ساکن در مناطق ۲۲گانه شهر تهران برابر با ۳۰۸۵۴۳۱ نفر بوده است (همان). واحد تحلیل، فرد است و آزمون‌های به کار گرفته شده در بخش آمار استنباطی آزمون T می‌باشد.

۱. به دلیل محدودیت دسترسی و فقدان جزئیات مربوط به آمار سال ۱۳۹۲، از سرشماری جمعیت نفوس و ۱ مسکن سال ۱۳۸۵ استفاده شد.

حجم نمونه آماری در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رابطه نمونه‌گیری کوکران به دست آمده است.

با توجه به اینکه جامعه آماری مورد مطالعه گسترده است، برای تعیین جامعه نمونه، ابتدا با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای، شهر تهران به پنج حوزه تقسیم شد. سپس با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای از میان هر حوزه یک منطقه بر اساس تعداد خوشه‌های هر فقره انتخاب شد. پس از آن، در داخل خوشه‌ها با بهره‌گیری از روش نمونه‌گیری سیستماتیک واحدهای نمونه انتخاب و در مرحله نهایی با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده، افراد بالای ۳۰ سال برگزیده شدند. بر این اساس، ۳۸۴ نفر، حجم نمونه تعیین شدند.

روایی و پایایی^۱

در پژوهش حاضر برای سنجش روایی ابزار تحقیق، در ابتدا تک تک سؤالات با مطالعه و بررسی منابع مختلف تهیه شده، در اختیار اساتید و نخبگان قرار گرفت تا در رابطه با روایی پرسشنامه اظهار نظر کنند. سپس با ملاحظه و در نظر گرفتن دیدگاه‌های آنان، برای برآورد پایایی از روش آلفای کرونباخ بهره گرفته شد. سرانجام با استفاده از نرم افزار آماری SPSS میزان پایایی آزمون سنجیده شد.

نتایج تحقیق

نتایج توصیفی تحقیق

بر اساس داده‌ها و اطلاعات به دست آمده ۵۱ درصد (۱۹۷ نفر) از پاسخگویان مرد و ۴۶/۱ درصد (۱۷۸ نفر) زن بوده‌اند، میانگین سنی پاسخگویان که برای جمع‌آوری داده‌ها به شیوه نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای متناسب با حجم نمونه آماری در جمعیت کل

انتخاب شده بود، تقریباً ۴۵ بود که با توجه به حداکثر سن ۶۷ و کمترین آن یعنی ۳۰ سال، نشان می‌دهد که سن بیشتر افراد، نزدیک میانگین جامعه بوده است.

در ادامه، از تحصیلات پاسخ‌گویان سؤال شد که نتایج آمار توصیفی متغیر تحصیلات نشان داد سطح کارشناسی با ۳۳/۹ درصد (۱۳۱ نفر)، بیشترین فراوانی را دارد. در ادامه به تحلیل داده‌های متغیرهای اصلی تحقیق یعنی تأثیر دفاع مقدس بر سرمایه‌اجتماعی جامعه مورد بررسی پرداخته شد. شایان ذکر است که محقق در طراحی گویه‌های یادشده برای اندازه‌گیری فرضیه اصلی و نیز فرضیه‌های فرعی تحقیق متغیرهای اصلی را به صورت وابسته (تأثیرگذاری) در یک گویه مورد آزمون قرار داده است.

نتایج به دست آمده از آماره‌های توصیفی نشان داد که شاخص مرکزی آمار توصیفی (میانگین) اغلب بیش از حد متوسط است بدین ترتیب که:

- میانگین تأثیر متغیر روحیه ایثار و شهادت طلبی بر مشارکت اجتماعی ۳/۷۳، بر اعتماد به نظام ۳/۷۹ و بر انسجام اجتماعی ۳/۹۷ می‌باشد که این ارقام با در نظر گرفتن حداکثر ۵ و حداقل ۱، بیش از حد متوسط است.

- میانگین تأثیر متغیر روحیه دفاع از سرزمین و خاک وطن بر مشارکت اجتماعی ۳/۴۸، بر اعتماد به نظام ۳/۶۷ و بر انسجام اجتماعی برابر با ۳/۹۳ می‌باشد که این مقدار با در نظر گرفتن حداکثر ۵ و حداقل ۱، بیش از حد متوسط است.

- میانگین تأثیر متغیر روحیه خودکفایی و اتکا به خود رزمندگان بر مشارکت اجتماعی ۳/۹۳، بر اعتماد به نظام برابر با ۳/۸۱ و بر انسجام اجتماعی برابر با ۳/۷۱ می‌باشد که این میزان با در نظر گرفتن حداکثر ۵ و حداقل ۱، بیش از حد متوسط است.

- میانگین تأثیر متغیر روحیه آزاده خواهی و عزت نفس رزمندگان بر مشارکت اجتماعی برابر با ۳/۶۵، بر اعتماد به نظام برابر با ۳/۶۸ و بر انسجام اجتماعی برابر با ۳/۶۶ می‌باشد که این میزان با در نظر گرفتن حداکثر ۵ و حداقل ۱، بیش از حد متوسط است.

- میانگین تأثیر متغیر برگزاری یادواره‌ها، ایجاد یادمان‌ها، باغ موزه‌های آثار دفاع مقدس و کاروان‌های راهیان نور بر مشارکت اجتماعی برابر با ۳/۷۰، بر اعتماد به نظام برابر با ۳/۷۷ و بر انسجام اجتماعی برابر با ۳/۶۵ می‌باشد که این میزان با در نظر گرفتن حداکثر ۵ و حداقل ۱، بیش از حد متوسط است.

نتایج استنباطی تحقیق

به منظور بررسی آزمون معناداری تأثیر ارزش‌های دفاع مقدس بر سرمایه اجتماعی از آزمون T تک نمونه‌ای هم بسته استفاده شد. مقدار فرضی آزمون T هم بسته تابع تصمیمات محقق است. در طراحی گویه‌های تحقیق از طیف لیکرت استفاده شده بود. پاسخ‌ها در تمامی گویه‌های یادشده به صورت هم ارز و یکسان پخش شده بود که از کاملاً مخالفم با کد ۱، مخالفم با کد ۲، بی‌نظر با کد ۳، موافقم با کد ۴ و نیز کاملاً موافقم با کد ۵ تشکیل شده بود. بنابراین در آزمون فرضیات اگر مقدار میانگین به دست آمده بیش از مقدار ارزش مورد آزمون (میانگین فرضی) باشد معناداری آزمون مورد قبول قرار می‌گیرد، یعنی میانگین به سمت کدهای ۴ و ۵ می‌باشد. اگر کمتر از آن و به سمت کدهای ۲ و ۱ باشد معناداری آزمون مورد تأیید قرار نمی‌گیرد و فرضیه رد می‌شود. نتایج به دست آمده از بررسی آزمون فرضیات ۱۰ گانه به شرح زیر است:

فرضیات	تعداد پاسخگویان	مقدار میانگین	انحراف استاندارد	اشتباه انحراف استاندارد	مقدار آزمون T	سطح معناداری	درجات آزادی	میانگین فرضی	اختلاف میانگین با فرضیه	وضعیت تایید یا رد
اول	۳۸۴	۳/۷۳	۱/۱۰۰	۰/۰۵۰	۱۳/۰۹	۰/۰۰۰	۳۷۹	۰/۷۳	تایید	
دوم	۳۸۴	۳/۷۹	۱/۱۱	۰/۰۵۷	۱۳/۹۶	۰/۰۰۰	۳۸۱	۰/۷۹	تایید	
سوم	۳۸۴	۳/۹۷	۱/۰۱	۰/۰۵۳	۱۳/۳۸	۰/۰۰۰	۳۶۲	۰/۹۷	تایید	
چهارم	۳۸۴	۳/۴۸	۱/۳۶	۰/۰۷۰	۶/۸۸	۰/۰۰۰	۳۷۱	۰/۴۸	تایید	

وضعیت تایید یا رد	فرضیه	اختلاف میانگین با میانگین فرضی	درجات آزادی	سطح معناداری	مقدار آزمون T	اشتباه انحراف استاندارد	انحراف استاندارد	مقدار میانگین	تعداد پاسخگویان	فرضیات
تایید	۰/۶۷	۳۷۲	۰/۰۰۰	۹/۲۷	۰/۰۷۳	۱/۴۱	۳/۶۷	۳۸۴	پنجم	
تایید	۰/۹۳	۳۷۱	۰/۰۰۰	۱۵/۲۶	۰/۰۶۱	۱/۱۸	۳/۹۳	۳۸۴	ششم	
تایید	۰/۷۵	۳۷۵	۰/۰۰۰	۱۲/۲۳	۰/۰۶۱	۱/۲۰	۳/۷۵	۳۸۴	هفتم	
تایید	۰/۸۱	۳۷۵	۰/۰۰۰	۱۳/۲۸	۰/۰۶۱	۱/۱۸	۳/۸۱	۳۸۴	هشتم	
تایید	۰/۷۱	۳۶۵	۰/۰۰۰	۱۱/۷۲	۰/۰۶۱	۱/۱۷	۳/۷۱	۳۸۴	نهم	
تایید	۰/۷۷	۳۶۰	۰/۰۰۰	۱۲/۳۹	۰/۰۶۲	۱/۱۸	۳/۷۷	۳۸۴	دهم	
تایید	۰/۶۵	۳۵۵	۰/۰۰۰	۱۱/۲۹	۰/۰۵۸	۱/۰۹	۳/۶۵	۳۸۴	یازدهم	
تایید	۰/۶۶	۳۶۰	۰/۰۰۰	۱۱/۱۲	۰/۰۵۹	۱/۱۳	۳/۶۶	۳۸۴	دوازدهم	
تایید	۰/۷۰	۳۶۶	۰/۰۰۰	۱۱/۸۸	۰/۰۵۹	۱/۱۳	۳/۷۰	۳۸۴	سیزدهم	
تایید	۰/۷۷	۳۶۴	۰/۰۰۰	۱۱/۹۹	۰/۰۶۴	۱/۲۳	۳/۷۷	۳۸۴	چهاردهم	
تایید	۰/۶۵	۳۶۴	۰/۰۰۰	۱۰/۳۲	۰/۰۶۳	۱/۲۱	۳/۶۵	۳۸۴	پانزدهم	

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

یافته‌های تحقیق گواه این مدعاست که مؤلفه‌های ارزش‌های دفاع مقدس از عوامل مهم تقویت سرمایه‌اجتماعی در جامعه کنونی به شمار می‌رود. اهداف ارزشمند رزمندگان حفاظت از آب و خاک و ناموس و هویت دینی بوده که جانفشانی و ایثار در این راه، امری مقدس و اسطوره‌ای در تمامی طول تاریخ آزادمردان برشمرده می‌شود. این امر در صورتی موجب افزایش این عنصر کلیدی یعنی سرمایه‌اجتماعی می‌شود که بتوان روح واقعی و اهداف اصلی مشارکت خودجوش رزمندگان در دوران دفاع مقدس را هر چه بیشتر و عمیق‌تر شناخت و با شیوه‌های متنوع و کارآمد، آن را ترویج داد.

پیشنهادات پژوهشی تحقیق

- با توجه به اینکه این تحقیق با محدودیت تعمیم به کل جامعه ایران روبه‌روست، پیشنهاد می‌شود در سایر شهرها هم مورد سنجش قرار گیرد.
- پیشنهاد می‌شود به دلیل محدودیت‌های شیوه پیمایش در تحقیقات آتی از رویکرد کیفی و ترکیبی به ویژه تکنیک مصاحبه روایی برای جمع‌آوری داده‌ها در خصوص ارزش‌های دفاع مقدس و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی بهره گرفته شود.
- پیشنهاد می‌شود پژوهشی در موضوع سایر ارزش‌های احتمالی دفاع مقدس و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی جامعه امروز ایران، با بهره‌گیری از رویکردهای کیفی به خصوص مصاحبه روایی، اجرا شود.

پیشنهادات کاربردی تحقیق

- با توجه به تأثیرپذیری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی مشارکت اجتماعی، اعتماد و انسجام اجتماعی از روحیات ایثار و شهادت طلبی، دفاع از سرزمین و خاک وطن، خودکفایی و اتکا به خود و آزاده خواهی و عزت نفس رزمندگان در دوران دفاع مقدس، پیشنهاد می‌شود ارزش‌های یادشده در چارچوب کنش‌هایی مانند برگزاری یادواره‌ها، ایجاد یادمان‌ها، باغ موزه‌های آثار دفاع مقدس و کاروان‌های راهیان نور ارائه و دنبال شود.
- پیشنهاد می‌شود کنش‌های ترویج آثار دفاع مقدس به لایه‌های عمیق ارزش‌های دفاع مقدس (شهادت برای دفاع از خاک وطن، عزت نفس، اتکا به خود معطوف شود و از توجه صرف به لایه‌های بیرونی (ظواهر و نمود ظاهری) ارزش‌های یادشده خودداری گردد.

منابع:

۱. امیری، جهاندار. (۱۳۸۳). روشنفکری و سیاست. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲. ایران نژاد، ابراهیم. (۱۳۹۱). گفتمان اصولگرایی در ایران پس از انقلاب. تهران: امیر کبیر.
۳. باقی، عمادالدین. (۱۳۸۱). تولد یک انقلاب. تهران: سرایی.
۴. چلبی، مسعود. (۱۳۷۵). جامعه شناسی نظم؛ تهران: نشر نی.
۵. سرشماری عمومی نفوس و مسکن. (۱۳۸۵). مرکز آمار ایران. سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور.
۶. شارع پور، محمود. (۱۳۸۰). فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن. نامه انجمن جامعه شناسی ایران، سال اول، ش ۳.
۷. رشید، غلامعلی؛ پاشایی هولاسو، امین. (۱۳۹۱). ارائه مدلی مبتنی بر مدیریت دانش جهت ترویج فرهنگ دفاع مقدس. دو فصلنامه پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۲(۶).
۸. مجموعه مقالات دفاع مقدس. (۱۳۷۱). دانشگاه جامع امام حسین(علیه السلام).
۹. میرسپاسی، علی؛ توکلیان، جلال. (۱۳۸۴). تأملی بر مدرنیته ایرانی. تهران: طرح نو.
۱۰. نظری، علی اشرف. (۱۳۸۷). گفتمان هویت و انقلاب اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.